

РОЗДІЛ: ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ

УДК 159.922.74-053.66

DOI: 10.26565/2225-7756-2019-67-11

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕЖ ОСОБИСТОСТІ ТА МЕТАФОРИ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стуліка Олена Борисівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Маріупольського Державного Університету, пр.Будівельників, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

Шарлай Наталя Олексіївна, ОС Магістр, Маріупольський Державний Університет, пр.Будівельників, 129а, Маріуполь, Україна, 87500

Stulika Olena, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology of Mariupol State University, 129A Budivelnikiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500

Natalia Sharlai, MA, Mariupol State University, 129A Budivelnikiv Ave., Mariupol, Ukraine, 87500

Стулика Елена Борисовна, кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры практической психологии Маріупольского государственного университета, пр.Строителей, 129а, Маріуполь, Украина, 87500

Шарлай Наталья Алексеевна, ОС Магістр, Маріупольский государственный университет, пр.Строителей, 129а, Маріуполь, Украина, 87500

ORCID - 0000-0002-5790-6511

helenstulika@gmail.com

natalisharlay511@gmail.com

Анотація. У статті розглянуто поняття психологічних меж особистості. Проаналізовано особливості формування суверенності психологічного простору особистості; обговорено роль психологічних меж особистості у процесі формування метафори життя в юнацькому віці. Визначені психологічні механізми, які лежать в основі функціонування метафор. Обґрунтована наявність взаємозв'язку між психологічними межами та метафорами власного життя у учнів старших класів. Експериментально доведено, що зміни, які відбуваються в усвідомленні власної суверенності психологічного простору, неодмінно призводять до змін в розумінні власного життя.

Ключові слова: метафора життя, ціннісні категорії, психологічні межі особистості, психологічний простір, юнацький вік.

Abstract. Adolescence is a completion period of character and person's outlook, his beliefs and values formation. One of the main aspects that becomes sustainable in adolescence is the completion of an individual psychological space sovereignty formation of the and, accordingly, the establishment of psychological boundaries that separate the body, territory, things of an individual from other people.

Scientists say that psychological boundaries are formed in the process of human life. In the optimal form they are created by a person as the image of the result of personality awareness of own living space, realization of the rights to self-determination, actualization of own senses of life, values, goals and, at the same time, accepting responsibility for own life, own actions, forecasting their consequences.

Another new formation of youth is the understanding of own life perspectives, which can be expressed in a metaphorical form, that is, through images and symbols of one's own consciousness. The metaphor is a kind of human thinking product. It allows to establish a connection between seemingly irreconcilable phenomena and to understand more deeply the attitude of a person, his experiences about certain situations and phenomena.

The purpose of the study is to research the relationship between the psychological boundaries and the metaphor of the senior students' own lives.

As a result, the effectiveness of correctional work was determined and the hypothesis that the psychological boundaries of personality determine the metaphorical vision of some person's life in adolescence was confirmed. In the metaphorical vision of own life such aspects as own territorial space, the system of values, the right of one's choice turned to be present after conducting the research.

Thus, the changes that occur in the awareness of adolescent's own sovereignty of the psychological space inevitably lead to changes in the understanding of his own life.

As the prospective of the study continuation we see the study of the psychological boundaries building peculiarities of an individual as a factor in the formation of life in adolescence metaphors.

Keywords: metaphor of life, sovereignty, value categories, significance, psychological boundaries of personality, psychological space, adolescence.

Аннотація. В статті розглянуто поняття психологічних границь особистості. Проаналізовано особливості формування суверенності психологічного простору особистості; обговорено роль психологічних границь особистості в процесі формування метафори життя в юнацькому віці. Визначено психологічні механізми, що лежать в основі функціонування метафори. Обґрунтовано наявність взаємозв'язку між психологічними границями та метафорами власного життя учнів старших класів. Експериментально доведено, що зміни, які відбуваються в усвідомленні суверенності психологічного простору, обов'язково призводять до змін у сприйнятті власного життя.

Ключові слова: метафора життя, ціннісні категорії, психологічні границь особистості, психологічне простору, юнацький вік.

На сучасному етапі розвитку суспільства все більш популярною стає тема психічного здоров'я, частіше постають питання насильства над людиною: фізичного, інтелектуального, сексуального, емоційного, матеріального, психологічного, духовного, тобто спостерігаємо порушення особистих меж. Кожна людина має власні психологічні межі, які обумовлюють її відносини зі світом, які визначають діапазон і силу власних дій, а також сприйнятливості до дій навколишньої дійсності. Успішність взаємин багато в чому залежить саме від чіткості усвідомлення та міцності психологічних меж людини. На думку багатьох дослідників (Л.І. Божович, І.О. Кон, О.Є. Сапогова, В.І. Слободчиков, Е. Еріксон та інші) саме у юнацькому віці відбувається завершальна стадія персоналізації. Головними новоутвореннями юнацького віку є саморефлексія, усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвих планів, готовність до самовизначення, установка на свідому побудову власного життя, поступове встановлення в різні сфери життя. Все це, на нашу думку, обумовлює становлення психологічних меж особистості та розуміння сутності життя людиною.

Саме в цьому віці юнаки навчаються будувати «суб'єкт-суб'єктні» відносини. Обидві особистості цілісні і сприймаються одна іншою взагалі, а не частинами. Можна з повагою поставитися до думки іншої людини, розглянути варіанти її рішень, прийняти чужу думку і багато в чому переглянути свою, але при цьому залишатися собою. Враховувати чужі пріоритети не означає втрачати свої, а приймати іншу людину, відкриваючи свої межі, але при цьому залишатися особистістю. В таких відносинах зберігається головне – особистість кожної людини.

Теоретичною основою дослідження стали концептуальні підходи, що досліджують особистісні риси юнацького віку (І.Д. Бех, С.Д. Максименко, Е. Еріксон, О.Є. Сапогова, О.Б. Дарвіш), категорію психологічних меж особистості (О.В. Григор'єва, А.В. Драпака, С.К. Нартова-Бочавер, Н.О. Сахарова, Ю.В. Щукіна, Р.О. Щербініна, Т.Д. Марцинковська, Т.С. Леві), суверенність психологічного простору особистості та його межі (Ж. Вірна, Б.С. Братусь, І.В. Вачков, Я.О. Гошовський, З.С. Карпенко, С.Д. Максименко, Т.Б. Хомуленко, Д. Фельдштейн та ін); формування та розвиток життєвих стратегій (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Т.В. Драгунова, А.В. Захарова, П.В. Лушин, Ф. Райс, В.А. Роменець, К.І. Рувинський, В.О. Татенко, Д.І. Фельдштейн), організацію людини власної життєдіяльності в життєвому часі (Н.В. Чепелева) й просторі (І.С. Булах, Ф.Ю. Васильок, Т.М. Титаренко), метафору як інструмент психотерапії (Дж. Лакофф, Л.А. Варава, М. Джонсон, Д. Трунов, М. Уайт, Ю.М. Швалб).

Саме в юнацькому віці завершується формування психологічних меж особистості. Одне з найважливіших завдань, яке людина вирішує у своєму розвитку – завдання стати окремим і автономним суб'єктом власного життя, автором свого власного життєвого проекту [1,5,12,13]. Це означає, в першу чергу, що вона в процесі комунікації має можливість відокремити себе від інших і створити свої індивідуальні межі, які допоможуть їй сформувати і сконструювати власну особистість, сформувати власне метафоричне розуміння життя. Вважаємо, що саме несформованість психологічних меж віці може бути однією з підстав того, чому людина страждає від насильства, чому її життя не може бути психологічно комфортним. Хоча психологічні межі особистості формуються, починаючи з дитинства, саме у юнацькому віці із становленням саморефлексії відбувається усвідомлення власних психологічних меж, адже у випадку їх відсутності усвідомлення – це перший важливий крок до їх встановлення. Тому вважаємо тему дослідження актуальною.

Мета дослідження полягає у визначенні взаємозв'язку між психологічними межами та метафорами власного життя учнів старших класів. Ми припускаємо, що психологічні межі особистості обумовлюють метафоричне бачення власного життя особистістю в юнацькому віці.

С.К. Нартова-Бочавер вважає, що психологічний простір включає комплекс фізичних, соціальних і чисто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територію, особисті предмети, соціальні прихильності, установки). Ці явища стають значущими в контексті психологічної ситуації, маючи для суб'єкта особистісний сенс, і починають охоронятися усіма відомими йому фізичними та психологічними засобами. Ключове місце в феноменології психологічного простору займає стан особистісних меж – фізичних і психологічних маркерів, що відокремлюють область особистого контролю і приватності однієї людини від іншої [9]. За умови його депривованості ми можемо спостерігати значне коло особистісних проблем: порушення психологічного здоров'я особистості, особистісного росту, дисфункціональність сім'ї, проблеми у дитячо-батьківських стосунках, залежності тощо.

Психологічно здорова особистість має одночасно стійкі і динамічні межі, саме тому здатна гнучко будувати відносини з іншими і бути незалежною. Оптимальні межі особистості дають право самовиражатися, або, навпаки, відмовлятися виражати відкрито свої почуття, бути собою.

С.К. Нартова-Бочавер виділяє такі аспекти психологічного простору особистості:

1. Суверенність фізичного тіла людини, яка проявляється в недопусканні спроб порушення власного соматичного благополуччя. Депривація даних меж призводить до переживання дискомфорту, який викликаний дотиками, запахами, примусом у здійсненні власних фізіологічних потреб.

2. Суверенність території постає в вигляді переживання безпеки власного простору, на якому знаходиться людина (цей простір може бути власною кімнатою, ігровою моделлю житла та іншим). Порушення суверенності території призводить до депривації власних територіальних кордонів.

3. Суверенність світу речей означає повагу до особистих матеріальних речей людини, які виступають її власністю та якими має право розпоряджатися тільки вона. Депривованість суверенності світу речей призводить до невизнання права мати особисті речі.

4. Суверенність звичок виступає як прийняття тимчасової форми організації життєдіяльності людини, а порушення меж постає в формі насильницьких спроб змінити комфортні для суб'єкта звички.

5. Суверенність соціальних зв'язків обумовлює право мати друзів і знайомих, за власним бажанням. Порушення кордонів обумовлює контроль соціального оточення людини з боку близьких, значущих людей.

6. Суверенність цінностей має на увазі свободу ціннісних орієнтацій, світогляду. Порушення меж призводить до насильницького прийняття неблизьких цінностей [10].

Функції психологічних меж особистості були описані Т. С. Леві:

- Невпускаюча – межа являє собою непроникну перешкоду від зовнішніх впливів. Практичною демонстрацією даної функції є здатність людини казати «ні».

- Проникна – в психологічний простір особистості можуть потрапляти зовнішні впливи, які не порушують цілісність самої людини. Конструктивним проявом проникних кордонів є впускання в власний психологічний простір певних людей, які є значущими для людини.

- Вбираюча – припускає допуск у власний психологічний простір необхідних для людини речей. Ця функція служить для надання людині можливості просити про допомогу, задовольнити свої потреби.

- Віддаюча – функція психологічної межі, яка полягає в здатності пропускати внутрішні імпульси поза межі. Завдяки цієї функції людина може висловлювати свої емоції і почуття, проявляти себе.

- Стримуюча – функція, яка дає можливість стримувати власні емоції, почуття, переживання в собі.

- Спокійно-нейтральна функція дозволяє людині перебувати в спокійному стані, відчувати себе «тут і зараз» [6].

Метафора виступає одним з найбільш використовуваних та інформативних інструментів психологічного дослідження та психотерапевтичної практики, який дозволяє розглянути внутрішній світ людини, її переживання, виходячи з тих образів, якими сама людини оперує. Через метафору стає можливим встановити розуміння власного внутрішнього світу, завдяки його порівнянню з чимось реальним, та простежити власні почуття і емоційні стани.

В роботі І. Вачкова знаходимо визначення психологічних механізмів, які лежать в основі функціонування метафор:

- екстраполяція прихованих змістів – у людини виникає можливість закладати в метафору той зміст, який відповідає її переживанням та баченням власної проблеми;

- пробудження творчих здібностей уяви – використання при створенні метафоричних образів власних творчих ресурсів;

- семантична опосередкованість – метафора виступає простором, що пов'язує психолога та клієнта;

- актуалізація архетипів – включення до створюваної метафори архетипічних образів з несвідомого;

- фасилітація – метафори допомагають замінити переживання, які викликають біль та про які людина не може говорити прямо на безпечні образи, оперування якими стає можливим [2].

Ми припускаємо, що психологічні межі особистості обумовлюють метафоричне бачення власного життя юнаками. З метою перевірки гіпотези було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 76 учнів старших класів (16-17 років) загальноосвітніх шкіл м. Маріуполя.

Дослідження проводилося в два етапи. На першому (констатувальному) етапі було проведено діагностику рівня суверенності психологічного простору (за методикою С.К. Нартова-Бочавер), яка дозволяє визначити рівень сформованості психологічних меж особистості.

За результатами опитування за методикою «Дослідження суверенності психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер) ми отримали наступні показники щодо вираженості кожної шкали вимірювання психологічного простору особистості (у процентному співвідношенні): суверенність фізичного тіла в більшості випадків або представлена негативно або має дуже низькі показники, що в середньому значенні дало 0% вираженості; суверенність території в середньому значенні сформована лише на 16%; сформованість кордонів простору власних речей дорівнює 21%; простір власних звичок визначено на 21%; сформованість суверенітету соціальних зв'язків дорівнює 34%; кордони простору особистісних цінностей визначено на 29%.

Загальний показник сформованості суверенітету психологічного простору особистості, виходячи з середнього значення, дорівнює 19%, а саме: у 45% учасників дослідження суверенність психологічного простору знаходиться на низькому рівні; знижений рівень сформованості меж

психологічного простору спостерігається у 42%; 8% опитуваних мають середній рівень суверенітету психологічного простору; на підвищеному рівні сформованості особистісних меж знаходяться 5% учасників опитування; високий рівень прояву суверенності психологічного простору особистості не було виявлено.

На думку авторки методики, досягнення суверенності (особистісної автономії) є результатом і фактором ненасильницького, шанобливого ставлення до суб'єкту і самого суб'єкта до світу. Суверенність є також умовою і результатом продуктивної діяльності в різних областях і тому може корелювати з об'єктивними нормативними і суб'єктивними показниками життєвої успішності адекватними віковій стадії і конкретній життєвій ситуації людини. Психологічна (особистісна) суверенність – це здатність людини контролювати, захищати і розвивати свій психологічний простір, заснована на узагальненому досвіді успішної автономної поведінки. Вона є формою суб'єктності людини і дозволяє в різних формах спонтанної активності реалізувати потреби. Поняття суверенності багато в чому перетинається з категорією суб'єктності, яке конкретизується, розкривається в різноманітних суб'єктних проявах особистості, до яких відносять: активність, відповідальність, креативність, рефлексивність, цілепокладання, саморегуляцію, самоконтроль, тимчасову організацію діяльності, внутрішню свободу, гідність, особистісні смисли, цінності, самовизначення, самооцінку, самовиховання, самоідентифікація тощо [10]. Тому ми припускаємо, що виявлений загальний низький рівень суверенності психологічного простору особистості може бути результатом як вікових змін, так і впливу зовнішніх факторів (підвищений рівень тривожності перед складанням ЗНО, порушенням у дитячо-батьківських відносинах, завищеним рівнем домагань тощо)

Задля дослідження структури ціннісних орієнтацій особистості в умовах власної життєдіяльності була використана методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С. Бубнов). В даній методиці представлені в узагальненому вигляді наступні ціннісні орієнтації: відпочинок, приємне проведення дозвілля; високий рівень матеріального стану; пошук та спостереження прекрасного; допомога іншим людям, милосердя; любов; прагнення до пізнання нового; високий соціальний статус та можливість керувати людьми; визнання та повага з боку інших людей, вплив на оточуючих; соціальна активність задля досягнення позитивних змін в суспільстві; спілкування; здоров'я.

Проаналізувавши отримані результати та визначивши середній показник кожної групи ціннісних орієнтацій, можна зазначити, що відпочинок, визнання та повага, допомога іншим та матеріальний стан є більш визначеними цінностями у загальній структурі ціннісних орієнтацій. Натомість, пошук прекрасного, пізнання нового, соціальний статус та здоров'я мають найменші показники в структурі цінностей досліджуваних (див.рис.1).

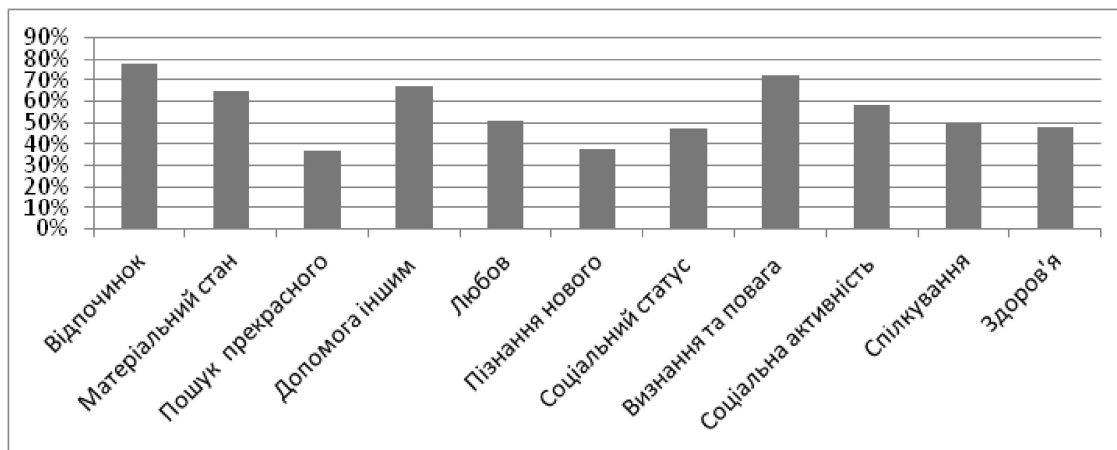

Рис.1. Показники виявлення ціннісних орієнтацій у учнів старших класів за методикою С.С. Бубнова (у процентному співвідношенні)

З метою виявлення домінуючих в свідомості юнаків аспектів життя та визначення тих аспектів життя, які юнаки визначають як незначущі було використано нарративну методику. Юнакам було запропоновано у вільній формі закінчити речення, які відображали різноманітні ціннісні аспекти життя. За результатами було встановлено, що до найважливіших аспектів життя старшокласники відносять спілкування, турботу про близьких, допомогу іншим, відпочинок та чесність.

В метафорі життя незначуще визначеною постає суверенність власного психологічного простору. Якщо зіставити дані дослідження суверенності психологічного простору та дані, отримані за допомогою опитувальника «Метафора життя», то можна побачити, що найбільш високий рівень вираженості має суверенітет соціальних зв'язків та цінностей. Що стосується інших аспектів суверенності психологічного простору (фізичне тіло, територія, речі) вони є депривованими за показниками усіх методик. За результатами констатуючого дослідження було виявлено групу респондентів, які потребують корекції суверенності психологічного простору особистості, формування конструктивних психологічних меж особистості.

На другому етапі нашого дослідження, враховуючи результати, отримані під час констатувального експерименту, була розроблена та проведена корекційна програма, спрямована на формування власних конструктивних психологічних меж, усвідомлення власної структури цінностей та її взаємозв'язку з особистісними кордонами психологічного простору. В корекційній програмі взяли участь 38 учнів старших (10-11) класів загальноосвітніх шкіл м. Маріуполя, в яких спостерігається не сформованість психологічних меж особистості і відсутність даної категорії в метафоричному баченні власного життя. В експериментальну групу увійшли 40 учасників; в контрольну групу – 36 юнаків. Корекційна програма впроваджувалася у жовтні-листопаді 2019 року.

Тема 1 заняття - «Ціннісні орієнтації і їх взаємозв'язок з психологічними межами особистості». Мета - усвідомлення власної системи цінностей, розкриття поняття та ролі психологічних меж особистості, встановлення взаємозв'язку ціннісних орієнтацій з власними психологічними межами. Структура:

1. Організаційний момент, встановлення групової динаміки, вправа «Оптимістичний Олександр, бадьорій Борис...» .

2. Інформаційний блок.

3. Основна частина: 3.1 Вправа «Мій Всесвіт»; 3.2 Обговорення «Негативні наслідки порушених психологічних меж»; 3.3 Вправа «Карта мого життя».

4. Фінальна рефлексія - вправа «Соковижималка» .

Тема 2 заняття – «Суверенність фізичного тіла». Мета - виокремлення в структурі психологічних меж особистості суверенність фізичного тіла. Встановлення психологічних меж суверенності власного тіла. Структура:

1. Встановлення групової динаміки, вправа «Дізнайся по рукоштовпанню».

2. Інформаційний блок.

3. Основна частина: 3.1 Вправа «Карта мого тіла», 3.2 Вправа «Вчимося казати «Ні!»,

4. Фінальна рефлексія, вправа «Валіза».

Тема 3 заняття – «Формування кордонів свого територіального простору». Мета - усвідомлене формування власного суверенного територіального простору. Структура:

1. Організаційний момент, встановлення групової динаміки, вправа «Акваріум».

2. Інформаційний блок.

3. Основна частина: 3.1 Вправа з елементами психодрами «Жива» соціометрія, 3.2. Вправа «По відношенню до мене...».

4. Фінальна рефлексія тренінгу, вправа «Дерево термінів».

За результатами корекційної програми було проведено повторне тестування. Порівнюючи сформованість особистісних меж за методикою «Дослідження суверенності психологічного простору» (С.К. Нартова-Бочавер), зазначимо, що після проведення корекційної програми спостерігаємо зміни у прояві рівнів сформованості особистісних меж в експериментальній групі у порівнянні з контрольною (див. рис. 2).

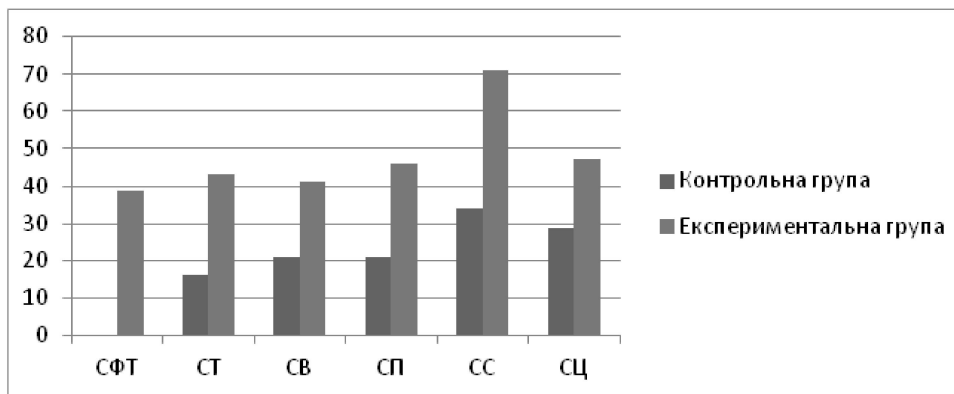

Рис.2. Порівняння рівнів сформованості особистісних меж в контрольній та експериментальній групах після проведення корекційної програми (у процентному співвідношенні)

З цього можна зробити висновок про взаємозв'язок усіх показників суверенності психологічного простору: робота по формуванню психологічних меж одного показника обумовлює формування іншого.

Повторну діагностику можна представити в вигляді порівняння рівнів сформованості психологічних меж в контрольній та експериментальній групах:

- в експериментальній групі: кількість учасників з низьким показником суверенності психологічного простору зменшилася на 26%; на заниженому рівні сформованості психологічних меж особистості стало на 18% менше; середній рівень сформованості психологічних кордонів особистості збільшився на 26%; на підвищений рівень суверенності власного психологічного простору вийшло на 13% більше учасників;

- в контрольній групі показник високого рівня сформованості психологічних меж взагалі не був представлений, в експериментальній групі даний показник був виявлений у 5% учасників корекційної програми (див.рис.3).

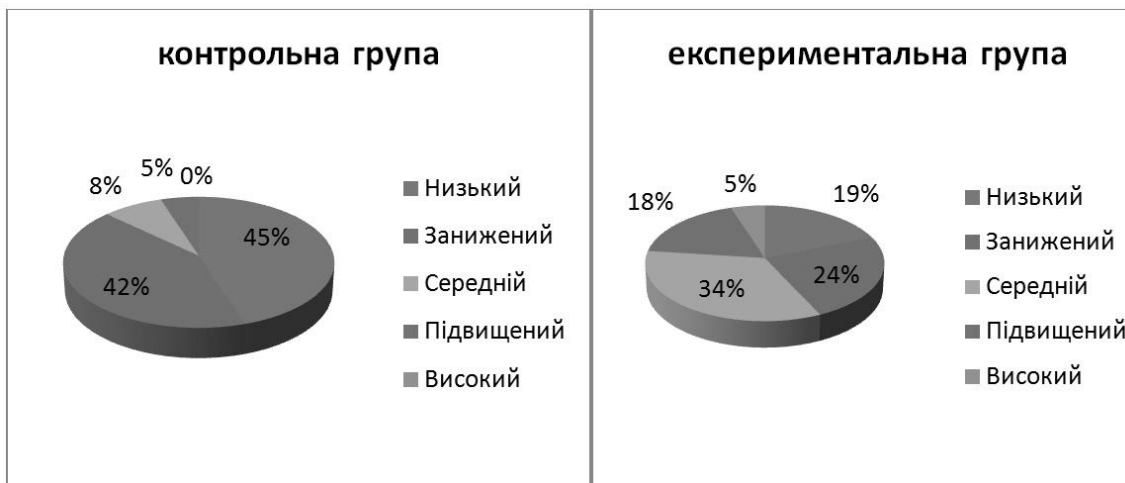

Рис. 3. Порівняння рівнів сформованості психологічних меж в контрольній та експериментальній групах (у процентному співвідношенні)

Повторно була проведена методика «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С.С. Бубнов). Суттєва різниця була відмічена між показниками цінності власного здоров'я та повагою до себе з боку інших. Зазначимо, що показник значущості власного здоров'я збільшився на 22%, а показник орієнтації на повагу до себе з боку інших людей збільшився на 13%. Тож ми робимо висновок, що при роботі з психологічними межами особистості відбуваються зміни і в ціннісних орієнтаціях.

За результатами повторного тестування за опитувальником «Метафора життя» аспекти, визначені учнями контрольної групи залишилися незмінними, в експериментальній групі учасники визначили нові фактори:

- до корекційної програми в метафоричному баченні старшокласників були визначені лише спілкування, турбота про інших, допомога іншим, відпочинок, чесність.
- Після корекційної програми спілкування, турбота про інших, допомога іншим, відпочинок, чесність залишилися в метафоричному баченні власного життя, але ще стали виражені такі аспекти як власний простір, цінності, власний вибір (див. рис.4).

Рис. 4. Порівняння вираженості аспектів метафори життя в контрольній та експериментальній групах (у процентному співвідношенні)

В результаті повторної діагностики було визначено ефективність корекційної роботи та підтверджена дослідницька гіпотеза про те, що психологічні межі особистості обумовлюють метафоричне бачення власного життя особистістю в юнацькому віці. В метафоричному баченні власного життя після проведення корекційної програми стали представлені такі аспекти, як власний територіальний простір, система цінностей, право власного вибору. Ми можемо стверджувати, що зміни в формуванні суверенності психологічного простору старшокласника, сформованості його особистісних меж призводить до змін в метафоричному баченні ним власного життя.

Отже, можна зробити висновок про те, що психологічні межі особистості та формування метафоричного бачення власного життя юнаками є взаємопов'язаними елементами в структурі особистості. Зміни, які відбуваються в усвідомленні суверенності власного психологічного простору неодмінно призводять до змін в розумінні власного життя. У якості перспектив наших подальших досліджень ми вбачаємо вивчення формування та внутрішніх зв'язків між психологічними межами особистості з метою ретельного дослідження їх взаємозв'язку з формуванням метафори життя у підлітковому віці.

Література

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
2. Вачков И. В. Метафора как инструмент практического психолога / И. В. Вачков // Вестник практ. психологии образования. – 2004. – № 1. – С. 64–67.
3. Григор'єва О. В. Психологічні межі особистості та метод оцінки їх сформованості / О. В. Григор'єва, А. В. Драпака // Наука і освіта. – 2013. – № 1–2. – С. 8 – 13.
4. Грись А. Образ Я та психологічні межі особистості у контексті адаптивних процесів / А. Грись – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua>.
5. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1978. – 367 с.
6. Леви Т. С. Диагностика психологической границы личности: качественный анализ / Т.С. Леви // Вопросы психологии. – 2013. – № 5. – С. 93 – 101.
7. Миллс Дж. Терапевтические метафоры для детей и «внутреннего ребенка» / Дж. Миллс, Р. Кроули ; Пер. с англ. Т. К. Кругловой. – М. : Класс, 2000. – 144 с.
8. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. – М. : Академия, 2012. – 495 с.
9. Нартова-Бочавер С. К. Динамика развития психологических границ на протяжении детства / С. К. Нартова-Бочавер, О. В. Силина // Актуальные проблемы психологического знания. – 2014. – № 3(32). – С. 13–28.
10. Нартова-Бочавер С. К. Понятие «психологическое пространство личности»: обоснование и прикладное значение / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 6. – С. 27 – 36.
11. Сахарова Н. А. Феномен «психологические границы личности» в психологии / Н. А. Сахарова, Ю. В. Щукина // Психологический журнал Международного университета природы, общества и человека «Дубна». – 2014. – № 3. – С. 1–9.
12. Эльконин Д. Б. Психология развития человека / Д. Б. Эльконин. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 460 с.
13. Эриксон Э. Идентичность. Психология самосознания / Э. Эриксон. – Самара : БАХРАХ-М, 2007. – 533 с.

References

1. Bozhovich, E.D. (1979) *Psichologicheskie osobennosti razvitiya lichnosti podrostantka : ucheb. posob.* M.: Znanie.
2. Vachkov, I., Grinshpun, I., Pryazhnikov, N.. (2007) *Vvedenie v professiyu psiholog.* M.: Izdatelstvo Moskovskogo psichologo–sotsialnogo instituta.
3. Ezhevskaya, T.I. (2015) *Tsennosti kak vazhnyiy psichologicheskiy resurs lichnosti Gumanitarniy vektor: Seriya Pedagogika, psichologiya.* 2. 55–59.
4. Zatorova, E.V. (2010) *Tsennostnyie orientatsii lichnosti kak mezhdistsiplinarnaya kategoriya. Sovremennyye issledovaniya sotsialnyih problem.* 4 (04). 62–70.
5. Kon, I.S. (1978) *Otkrytie «Ya».* M.: Politizdat.
6. Levi, T.S. (2013) *Diagnostik psichologicheskikh granits lichnosti: kachestvennyiy analiz. Voprosyi psichologii.* 5. 93–101.
7. Muhina V.C. (2012) *Vozrastnaya psichologiya: fenomenologiya razvitiya, detstvo, otrochestvo.* M.: Akademiya.
8. Nartova-Bochaver, S.K. Silina, O.V. (2014) *Dinamika razvitiya psichologicheskikh granits na protyazhenii detstva. Aktualnyie problemy psichologicheskogo znaniya.* 3(32). 13–28.
9. Olport, G. (2002) *Stanovlenie lichnosti: Izbrannyie trudyi.* M.: Smyisl.
10. Rubinshteyn, S.L. (1997) *Chelovek i mir.* M.: Nauka.
11. Ryaguzova, E. A. (2011) *Vidy i funktsii granits v psichologicheskikh issledovaniyah Izvestiya Saratovskogo universiteta.* V.1.
12. Elkonin, D. B. (2001) *Psichologiya razvitiya cheloveka.* M.: Aspekt Press.
13. Erikson, E. (2007) *Identichnost. Psichologiya samosoznaniya.* Samara: BAHRAH-M.